

Slavenski mitološki motivi u suvremenoj hrvatskoj književnosti

Šulentić, Marija

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:785148>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Marija Šulentić

**SLAVENSKI MITOLOŠKI MOTIVI U
SUVREMENOJ HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA KROATOLOGIJU

MARIJA ŠULENTIĆ

**SLAVENSKI MITOLOŠKI MOTIVI U
SUVREMENOJ HRVATSKOJ
KNJIŽEVNOSTI**

ZAVRŠNI RAD

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Dubravka Zima

Zagreb, 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. SLAVENSKA MITOLOGIJA	2
2. 1. Perun	3
2. 2. Veles	3
2. 3. Mokoš	4
2. 4. Jarilo i Morana	5
3. USMENE PREDAJE ISPRIČANE NA SUVREMENI NAČIN	6
3. 1. <i>Sjeverozapadni vjetar</i>	6
3. 2. <i>Mjesečeve sjene</i>	8
4. <i>BABA JAGA JE SNIJELA JAJE</i>	9
4. 1. Baba	10
4.2. Baba Jaga	11
4. 3. Voda	12
4. 4. Jaje	12
4. 5. Ptice	13
5. ZAKLJUČAK	15
6. LITERATURA	17

SAŽETAK

U radu će se analizirati slavenski mitološki motivi u djelima autora suvremene hrvatske književnosti, Zdenka Bašića i Dubravke Ugrešić, u oslonu na istraživanja Radoslava Katičića.

Ključne riječi: slavenska mitologija, Dubravka Ugrešić, Zdenko Bašić, Radoslav Katičić Baba Jaga, vještice, vile, jaje

1. UVOD

Puno prije kršćanstva, Hrvati su se nazivali Slavenima. Još i danas se ubrajamo u tu skupinu naroda. Kršćanstvo je monoteistička religija koja je došla kasnije na ovo područje. Slaveni su imali svoju slavensku religiju koja je za razliku od kršćanstva bila politeistička. Od slavenske religije nastala je slavenska mitologija koja se kroz tradiciju, običaje i folklor zahvaljujući usmenoj predaji naših predaka, zadržala do danas. Djeca kroz pričanje priča, uče o svijetu. Neke predaje su služile za zastrašivanje ili upozoravale na opasnost, a neke su objašnjavale vremenske i životne događaje. Magija iz priča iz doba djetinjstva često nestane do odrasle dobi, zato ju treba pokušati ponovno pronaći. Mala i velika, čarobna, dobra i čudna bića i dalje žive, samo ih mi često ne primijetimo zauzeti svojim mislima. Koristimo neke običaje i izreke za koje niti ne znamo od kuda dolaze, zadržali su se u narodu stoga se koriste i dalje. Nerijetko imaju veze sa starim i zaboravljenim običajima.

U ovom radu analizirat ću djela Radoslava Katičića, Dubravke Ugrešić i Zdenka Bašića. Dubravka Ugrešić i Zdenko Bašić su suvremeni autori koji se svaki na svoj način bave likovima iz slavenske mitologije, Ugrešić tekstualno, dok Bašić primarno likovno, ali i tekstualno. Radoslav Katičić napisao je serijal od pet knjiga u kojima analizira slavensku mitologiju kroz usmenu predaju i obiliske područja gdje su živjeli i još žive Slaveni, po uzoru na Natka Nodila.

Dubravku Ugrešić odabrala sam zato što se bavi Babom Jagom, o kojoj je napisala roman *Baba Jaga je snijela jaje* i u tom dijelu lik Babe Jage opisala je kroz kontekst ženske starosti i starenja općenito.

Zdenko Bašić u svojem književnom radu uzima motive koje preuzima iz folklorne građe. Bašićeva djela koja ću analizirati u ovom radu ispričana su kao bajke koje mu je pričala baka jer su generacijama u obitelji. Uz ilustracije jednako je zanimljivo i djeci i odraslima.

2. SLAVENSKA MITOLOGIJA

Priče i mitovi starih Slavena postojali su na ovom području još u davno doba, puno prije kršćanstva. Slavska mitologija ima dugu tradiciju i široki prostor. Slični mitovi i likovi pričaju se od Rusije preko Bugarske, Srbije, Češke, Estonije sve do Jadranskog mora. Slavska mitologija obiluje bogovima i svjetovima, slična je nordijskoj mitologiji po principima i načelima. I ovdje postoje bogovi koji su suprotstavljeni jedni drugima, pa dok svaki vlada svojim područjem žive u ravnoteži i ne dotiču se, no ravnoteža prestaje kada nisu u svojem staništu. Simbol slavske mitologije je drvo koje predstavlja simbol života. Drvo je uzeto za simbol zato što metaforički spaja nebo i zemlju, korijenje se nalazi duboko u zemlji, a krošnja se uzdiže visoko prema nebu.

Radoslav Katičić proučavao je sačuvane pjesme i starinu naših krajeva koji su se održali do danas, te navodi da je najveći božanski boj između Peruna i Velesa. Perun je bog gromovnik, a Veles je bog koji živi u kaljuži ili dolini, bog pastira i stoke; njihov boj traje i danas. Svaki put kada nebom paraju munje bog gromovnik želi munjom pogoditi boga stoke. Perun, koji može biti u liku orla, ne napada bez razloga, napada samo onda kada Veles u nekom od svojih obilježja (medvjed, jelen, zmija) izlazi iz svog staništa i želi se popeti u visinu, najčešće u goru. Tada Perun na njega šalje ljute munje kako bi ga vratio onamo gdje pripada (Katičić, 2017: 75-77). Perun i Veles su dva boga suparnika koji mitološki žive svaki na jednoj strani drveta, Perun stanuje u krošnji, a Veles dolje ispod korijenja i na taj način održavaju prirodnu ravnotežu. U kršćanstvu sveti Ilija ima obilježja Peruna, a sveti Petar ili sveti Nikola imaju obilježja Velesa, makar može biti i tako da se predstavlja da je Perunov protivnik sam vrag i tada Bog pobjeđuje vruga (Katičić, 2017: 77).

„Bog kaže Nečistome da će ga ubiti. Nečisti pita kako će ga ubiti jer će se on skloniti. Bog pita gdje će se skloniti, Nečisti odgovara pod čovjeka. Na to mu kaže Bog odnosno Ilija da će čovjeka ubiti, grijeh će mu odmah otpustiti, a Nečistoga će ubiti. Taj mu na to kaže da će se skloniti pod konja. Bog, odnosno Ilija kaže mu na to da će konja ubiti, vlasnika će odštetiti, a Nečistoga će ubiti. Taj mu na to kaže da će se skloniti pod zgradu. Na to mu kaže Bog, odnosno Ilija, da će zgradu spaliti, vlasnika će odštetiti, a Nečistoga će ubiti. Taj mu na to kaže da će se skloniti pod drvo, tamo ga neće ubiti. Ali Bog, odnosno Ilija, odgovara mu da će drvo razbiti i njega ubiti. Nečisti mu na to odgovara da će se skloniti u vodu pod panj i kladu. Tada mu Bog, odnosno Ilija, veli no tamo je tvoje mjesto tamo sebi budi!“ (Katičić, 2017: 80-81)

2.1. Perun

Perunovo ime na bjeloruskom se izgovara kao grom, tako je ostalo i kod nas. Perunova moć je grom koji ubija protivnika (Katičić, 2008: 183). Ovaj bog dolazi u obliku sokola ili orla i njegovi su dvori na gori ili na vrhu drveta, pri čemu je boja dvora zlatna. „Na vrhu tih drveta sokol je vio gnijezdo, u sredini tih drveta pčele viju gnijezdo, a u korijenu tih drveta hermelin je vio gnijezdo, hermelin je vio gnijezdo i izvodio malu djecu, izvodio malu djecu i puštao ih na sinje more“ (Katičić, 2008: 42-43). Jedna od čestih sintagmi koja se koristi u opisu njegovog dvora je *suho zlato*, što bi označavalo da je dvor na vrhu i da je od zlata i da taj vrh ostaje suh, nepotopljen (Katičić, 2008: 42). Peruna se prikazuje kao velikog čovjeka sa bradom i sjekirom u ruci. Radoslav Katičić istraživao je brdo Perun nad Žrnovicom gdje je analizirao ispravu u kojoj se spominje Perun. Ime tog brda dokazuje da se slavenski panteon štovao na tom području, pronađeni su i kipovi koji prikazuju božanstva (Katičić, 2008: 185-293).

2. 2. Veles

Spomenula sam da bog Veles može mijenjati oblike u kojima se pojavljuje, a jedan od tih oblika je i medvjed. Medvjed je usko povezan sa stokom i ima veliki utjecaj na nju. Velesa se naziva stočjim bogom i poštuju ga pastiri i stočari. Medvjed i čuva i ugrožava stoku, osobito kad je na paši uz rub šumskih prostranstava, dolazi iz šumske tmine (Katičić, 2008: 143). U kršćanstvu Volosa ili Velesa zamijenio je uz svetog Petra i Nikolu i sveti Blaž, tj. Vlaho (Katičić, 2008: 131). Među oblicima koje još preuzima i koje Katičić navodi su zmaj i zmija vezani uz Velesa (Katičić, 2008: 139-141). Isto kao sa stokom koju čuva i ugrožava, tako je i s kišom, može biti blagonaklon kad je suša ili može stvoriti poplave (Katičić, 2008: 142). Na hrvatskom prostoru nalazi se poluotok Veles kod Žrnovnice u blizine Perun gore i jedna plaža na Zlarinu nosi njegovo ime (Katičić, 2008: 177). „On se u slavenskoj predaji javlja i kao žensko. Tada je to boginja Vela. Ona je kao zmija naprama zmaju, žensko naprema muškome. I sam protivnik javlja se u usmenoj tekstovnoj predaji jasno obilježen kao žensko, zmija“ (Katičić, 2008: 179).

2.3. Mokoš

Osim dva gore spomenuta muška boga, u slavenskoj mitologiji bitna je i treća osoba, boginja Mokoš. Njih troje skupa čini trojstvo. Mokoš je bila jedina žena uvrštena u slavenski panteon, osobito su je poštivale žene. Ona ih je držala pod nadzorom i u njezino ime su dobivale zabrane i ograničenja. Božici Mokoš bio je posvećen petak, te toga dana žene u starih Slavena nisu smjele tkati ni presti (Katičić, 2017: 134). Najduže se kult božice Mokoš zadržao kod ruskih žena, ali i na ovim prostorima ima toponima koji govori u njezinom štovanju, primjerice: Mokošica, naselje u Dubrovniku i mjesto Mokoš također blizu Dubrovnika. Kult se dugo štovao i u Hercegovini (Katičić, 2017: 139). Mokošino mjesto je na gori, uz Peruna, ona je vladarica njegova dvora. „Za Perunov dvor ona i prede i tka i svim drugim ženama u zajednici određuje kada i kako će presti i tkati.“ (Katičić, 2017: 138) Kasnije, u kršćanstvu na mjestu Mokoši dolazi Gospa. Mokoš su još nazivali Majkom, a istu apoziciju ima i Marija (Katičić, 2017: 141). Navela sam da Mokoš sjedi uz Peruna, ali ona ne može bez vode, pojavljuje se gdje su močvare i svoje kose namače u vodi dok tka. U pričama se ponegdje umjesto Mokoš spominje Baba Jaga, a može biti i Baba Roga (Katičić, 2017: 143). Ovisno u kojem kraju se priča, negdje su Baba Jaga i Baba Roga sestre, a nekada je to ista osoba s dva lica. Babom Jagom se u Podravini i Pokuplju plaše djeca da budu dobra. Osim što je domaćica, gazdarica, tkalja, strašilo, ona je suđenica, određuje po rođenju ljudima sudbinu (Katičić, 2017:150). Katičić spominje i tezu da je na početku slavenske vjere bog Veles ustvari bio žensko i da je spomenuti božanski boj između najvišeg božanskog para. Tek kasnije Veles se spominje kao muški bog. Spominje se još i Lado, bog ljeta, plodnosti i braka. Ima sve funkcije isto kao i Mokoš. U slavenskoj mitologiji Velika Majka je ta koja određuje život, sudbinu, pa tako i smrt. Ona rađa i pokapa, daje i uzima (Katičić, 2017: 157-161). To se jako dobro vidi kod Ivane Brlić–Mažuranić¹ u pripovijetci *Sunce djever i Neva Nevičica* gdje se pojavljuje Mokoš koja odlučuje pomoći u ključnom trenutku na zapovijed Sunca jer je Neva pogačicom othranila Sunce. U trenu borbe Mokoš otvara zemlju pod nogama protivnika i istog trena ih pokapa. „Mori tako sunce vojsku nesmiljenu, a Mokoš pod vojskom Suncu pomagala i duboke glibe otvorila. Gdje kojega Sunce

¹ Brlić-Mažuranić, Ivana, hrvatska književnica (Ogulin, 18. IV. 1874 – Zagreb, 21. IX. 1938). Kći pravnik Vladimira Mažuranića i unuka pjesnika i bana Ivana Mažuranića. Pisala je pjesme, pripovijetke, romane, basne i bajke, eseje i članke te se bavila prevodilačkim i redaktorskim radom. Godine 1902. objavila je zbirku pripovijedaka i pjesama za djecu Valjani i nevaljani, a 1905. i drugu srodnu knjigu Škola i praznici. Kao ugledna spisateljica bila je četiri puta predlagana za Nobelovu nagradu, a 1937. izabrana, kao prva žena u nas, za dopisnoga člana JAZU. Zarana je proglašena »klasičnim piscem« i »hrvatskim Andersenom«; djela su joj prevedena na mnogobrojne strane jezike te izvedena u kazališnim, radijskim i filmskim obradbama. (URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9601> pristup 06.08.2023).

oborilo, tu se pod njim i glib otvorio; u glib pada, a glib se zatvara; gdje stajao, tu mu grob nastao.“ (Brlić-Mažuranić, 2021: 229)

2.4. Jarilo i Morana

Perunova i Mokošina djeca su Jarilo i Morana, oni su isprva brat i sestra, a poslije su supružnici. Perun ih gubi i nalazi stalno iznova. Perun ima mnoštvo djece, ali najpoznatiji su ovo dvoje. Oni su najbitniji i pojavljuju se od početka svijeta jer sudjeluju u smjenjivanju godišnjih doba, ciklusu rađanja i umiranja prirode (Katičić, 2017: 165). Bitan čin kod Jarila ili Jurja i Morane ili Mare jest svadba. Ljudima nije dopuštena ženidba za brata ili sestru, ali bogovima jest. U mitskim pričama o bogovima incestna ženidba ne predstavlja problem kao u stvarnom životu. Najpoznatiji incestni par je iz grčke mitologije: Zeus² i Hera³, brat i sestra, postaju supružnici. Sasvim se jasno kazuje da se Jarilo sparilo sa svojom sestrom i da je to blagotvorno i plodno (Katičić, 2017: 166). Za Jarila mladoženju bitna je mitska značajka da dolazi iz daleka kao nepoznat stranac pod grad svoga oca gdje ga čeka sestra Mara. Jarilo dolazi u proljeće. U našim se krajevima još govori da dolazi zeleni Juraj, tada sva priroda nakon duge i hladne zime počinje zelenjeti. „*Kud Jura hodi, tu polje rodi*“ (Katičić, 2017: 169, kurziv R. K.). Mara, sestra, djevojka koja čeka, spušta se u zeleni lug u obliku ptice kukavice i tu dočekuje mladoženju. Kaže se u narodu da kad ptica kukavica zapjeva da je došlo proljeće (Katičić, 2017: 170). Glavni sadržaj mita o svetoj svadbi jest da se prevlada tuđina ili da stvari izađu na vidjelo. Još se jedan mit veže za Jarila, on naime ubija zmiju. Katičić navodi da je to isto Veles i da je sasvim razumljivo da ga Jarilo ubija jer je Perunov sin, ali ga ubija na drugačiji način, mačem mu rasječe glavu (Katičić, 2017: 174). Mladi Jarilo je nevjeran svojoj ženi Mari, ona mu se odlučuje osvetiti uz pomoć braće, Perunovih sinova, koji ga ubijaju kamenim vrhovima svojih strjelica (Katičić, 2017: 178). Do svete svadbe Perunove djece, Jarilo boravi kod Peruna. Perunova zemlja je suha, te Jarilo svojim dolaskom u Perunov grad donosi potrebnu vodu za polja i prirodu. To je najdublji smisao mita, da se poveže Perunov i Velesov svijet. Samim time, tada započinju zemljoradnički poslovi (Katičić, 2017: 184).

² Zeus, vrhovno božanstvo grčke religije, otac bogova i ljudi te mnogih mitoloških bića. Živi na Olimpu i oženio je svoju sestru Heru. (URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67177> pristup 13.08.2023).

³ Hera, u grčkoj mitologiji, kraljica bogova, vrhovno žensko božanstvo. Kći Kronova i Reina, žena (i sestra) Zeusova. Hera je štovana kao zaštitnica udatih žena i braka. (URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25055> pristup 13.08.2023).

Ime djevojke koju sam navela ovdje ima dvije inačice: Mara i Morana. Prvo je Mara, mlada i dobra djevojka, koja čeka budućeg supruga, a kasnije postaje Morana, zlobna starica razljučena nevjerom svog supruga-brata. Morana se pojavljuje na kraju jeseni, kada vegetacija umire, tada dolazi zima, Moranino doba. Morana ima sličnosti s Mokoš, odnosno njezina priča obuhvaća rađanje i umiranje. Morana i Jarilo umiru i ponovno se rađaju u svakom godišnjem ciklusu (Katičić, 2017: 188-190).

3. USMENE PREDAJE ISPRIČANE NA SUVREMENI NAČIN

Zagreb i okolica puni su legendi, predaja i priča. Jedan od suvremenih ljubitelja predaja je i Zdenko Bašić koji je odlučio istražiti tajne Samobora i dijelove Zagreba uz rub Medvednice. Zdenko Bašić rođen je u Zagrebu 1980. godine, bavi se multimedijom i animacijom, autor je nekoliko slikovnica za djecu, a ujedno je i ilustrator. U daljnjem tekstu analizirat ću njegove ilustrirane knjige: *Sjeverozapadni vjetar* i *Mjesečeve sjene*.

3.1. *Sjeverozapadni vjetar*

Sjeverozapadni vjetar je djelo autora i ilustratora Zdenka Bašića, objavljena je u Zagrebu u rujnu 2011. godine u nakladi Planetopije. Djelo se sastoji od tekstualnog dijela, Bašićevih ilustracija, fotografija i izvadaka iz starih knjiga magije. U knjizi se pomoću računalne grafičke ilustracije i specifičnog, prigušenog kolorita, likovno i tekstualno nanovo interpretiraju pučke predaje iz samoborske i zagrebačke okolice u kojima se prepoznaju ostaci ili izravni utjecaji slavenskih mitoloških priča.

Sjeverozapadni vjetar priča o predajama i mitovima zagrebačkog i samoborskog kraja. Ilustracije su napravljene u svjetlijem tonu tako da ostavljaju nježni dojam na čitatelja. U ovoj knjizi dominiraju vile. Vile su čarobna i tajnovita bića, one žive ispod Mjeseca. Izlaze s prvim sumrakom i nestaju s prvim tragom zore. Vile su darežljive prema ljudima u čijem kraju se nalaze ako ih ljudi poštuju. Brinule su se za gladne, osobito djecu bez roditelja, mogle su doživati kišu ako je bila suša. Djeca o kojoj bi se brinule, često bi znale vilinski jezik (Katičić, 2011: 12-15). Vile su utjecale na ljude, nerijetko bi čudnog i odbačenog dječaka kojeg je vukla šuma nazivali vilovnakom. Vile su ga smatrale svojim knezom, a ljudi ga poštovali i bojali se. „Priča se tako da su jednoga takvoga sina iz straha i ljubomore

nastrijelili lovci u šumi. Dugo je bolovao u svom domu, a ljudi su viđali vile koje su ga dolazile vidati. Kada je preminuo, vile su napustile taj kraj“ (Bašić, 2011: 19). Poznate su još i vile suđenice. Uvijek su tri i dolaze kad je novorođenče prvi put u svojem domu, one pletu djetetovu sudbinu. Može ih čuti jedino stranac koji se tada nalazi u kući (Bašić, 2011: 27).

Spomenula sam kako Katičić navodi da je Mokoš i suđenica. Vile i Mokoš imaju istu funkciju određivanja djetetove sudbine. S druge strane, vile su i šumska bića i imaju veze sa cvijećem. U ovoj knjizi nabrojano je nekoliko vrsta cvjetova koji se vežu uz vile. Postoje bića visibaba i bića zvončića, oni su odijeljeni međusobno. To se može vidjeti i u šumi jer oni ne rastu na hrpi zajedno. Taj prostor između njih je siguran prostor, prostor koji je slobodan od vilinskih čini. Bića visibaba cijene i čuvaju vodu. Tamo gdje je narod visibaba su potoci i zdenci ljekoviti. Ako se to područje onečisti, visibabe će početi venuti i otići iz tog kraja. Iz kapice zvončića ili bijelog šafrana rađa se novo vilinsko biće. Miris tog cvijeća može biti problem za čovjeka jer ga može baciti u dugi san. Oni isto umiru, na početku zime umiru i pokapaju se pod lukovicom zvončića da bi se u proljeće ponovno rodili. Bića kukurijeka su graničari. Graniče između svijeta ljudi, duhova i tajnog vilinskog svijeta. Bijeli kukurijek cvate i zimi. Njegova vila je bijela gospa, jedno od najljepših bića vilinskog svijeta. Ona ne spava zimski san. Njezina ljepota može biti smrtonosna, zato u nekim krajevima taj cvijet nazivaju Kraljeva smrt ili Smrtonosac. Još jedan čarobni cvijet je jaglac. Njegov cvijet stavljen pod jastuk otvara snove i priziva vile. Zumbul u sebi nosi vilinsku pjesmu. Ne voli biti ubran i zatvoren. Vile će cijelu noć plakati, od tog plača i mirisa zumbula ljude često boli glava. Najmanje vile žive u đurđicama. Iako su kapice cvijeta male, za ljude mogu biti jako smrtonosne. Najpoznatija biljka vilinskog cvijeta je djetelina sa četiri lista. Poznato je da ona nosi sreću onome tko ju nađe, ali ima i druga magična svojstva. Mogu otključati tajne, bića iz te biljke mogu reći sudbinu, ostvariti želje. Postoji još i šesteropera i sedmeropera djetelina koje čekaju svoje mudrace i čarobnjake da ih nađu. (Bašić, 2011: 45-60). „Djeteline se nalaze tamo gdje još ima nade i zdrave zemlje.“ (Bašić, 2011: 60)

3.2. *Mjesečeve sjene*

Mjesečeve sjene djelo je autora i ilustratora Zdenka Bašića, objavljena je u Zagrebu u srpnju 2013. godine u nakladi Planetopije. Djelo se sastoji od tekstualnog dijela, Bašićevih ilustracija, fotografija i izvadaka iz starih knjiga magije. U knjizi se pomoću računalne grafičke ilustracije i specifičnog, prigušenog kolorita, likovno i tekstualno nanovo interpretiraju pučke predaje iz samoborske i zagrebačke okolice u kojima se prepoznaju ostaci ili izravni utjecaji slavenskih mitoloških priča.

U prošlosti, ali ne tako davno, na području našega grada ljudi su znali čuti ili vidjeti razne mistične pojave. Neke se pripisuju praznovjerju, a nekih se i dan danas ljudi i djeca boje. Sve te predaje kako interpretira Bašić bile su nošene šapatom vjetra. Kako je Sunce određivalo dan, tako je i Mjesec određivao noć i radnje po noći. Centar zbivanja u ovoj knjizi je ulica Karažnik, ulica u Gajnicama. Riječ je o ulici kroz koju teče potok, u blizini je mračna šuma, koja, kako predstavlja Bašić sva drhti od noćnih stvorenja i raznih coprnija.

⁴ Najviše priča koje Bašić zapisuje bavi se: vješticama i coprnicama. Bašić opisuje njihov fizički izgled, način života, kretanje, tajne recepte, spominje i skidanje i bacanje uroka, kao i vještičja sjela, te kako se ponašati ako prepoznate susjedu da je vještica... Takve priče kruže po mjestu i prenose se u obiteljima. „U davno vrijeme još kada su ljudi bili mladi, a kraljevstva nisu postojala, božanstvo koje su ti ljudi poznavali kao najvažnije bila je velika Majka Zemlja.“ (Bašić, 2013: 16) Tim imenom Katičić naziva Mokoš. Do toga je došao iz usmenih predaja u kojima je zadržano sjećanje na Mokoš. Bašić navodi da su vještice imale najveću moć na Jurjevo, što bi se moglo povezati s Marom, koja čeka svog Juraja brata-supružnika. Na Jurjevo se Mara i Jarilo spajaju, te se time spajaju elementi gornjeg i donjeg svijeta, a ono što je do tada razdvojeno, postaje ujedinjeno. Vješticama je potrebno to spajanje elemenata radi njihove moći. Ne izgledaju sve vještice isto, a i ne ponašaju se na jednaki način. Ima ih mladih i starih, dobrih i zlih. One su vladale tajnim znanjima još od početka svijeta. Mogle su ili pomoć ili odmoć (Bašić, 2013: 19-32). U Bašićevoj knjizi nalaze se i umetnuti recepti o vještičarenju: „Uzmi žabu i u desnoj strani naći ćeš veliku kost, što je ne ima na lijevoj strani, a kad ovu kost baciš u vodu, ne će zavrijeti potpirivao vatru koliko god mu drago“ (Bašić, 2013: 35).

Uz Mjesec vežu se posebni obredi i rituali, vjeruje se da je Mjesec čaroban, da pomlađuje kožu, skida bradavice, donosi novac, no njegovo je djelovanje ovisno o mjesečevim

⁴ Coprnija – tajne čini kojima se služe coprnice (vještice).

mijenama. Liječenje i sadnja te, bujanje treba se obaviti od mladog mjeseca do prve četvrtine. Zatim se Zemlja i Mjesec odmaraju u drugoj fazi do uštapa. Najviše se koristila snaga uštapa jer je on najplodonosniji, vještice tada po predaji mogu letjeti zrakom i raditi preobrazbe (Bašić, 2013: 48-53).

Od vještica tajnovitije su bile vile. One su imale znanje veće od vještica i zato ih vještice nisu voljele. Ta dva svijeta često su bila u sukobu. Vile su poznavale tajnu gljiva, koje su vještice trebale tek saznati. Ako bi neka coprnica bila dobra prema vilama, vile bi s njom podijelile svoje znanje. I jedne i druge poštivale su Majku Zemlju i nisu podnosile željezo (Bašić, 2013: 73).

Bašić spominje u ovoj knjizi i druga bića kao što su mraki, nevidinčići, vragovi, bukač, duhovi, vampiri, vukodlaci i mračnjak. Još je jedan ženski lik zanimljiv, Mura. Prizvana Mura je ljude mučila i gušila pokraj kreveta. Često dolazi u obliku noćne more. Postoji i divlja, šumska Mura, a nje se teže rješavalo nego one kućne prizvane. Ona je svoje žrtve birala po strahu kad bi pao prvi mrak. Na samoborskom području poznata je legenda o Pozoju. Pozoj je zmaj sa gušterovim tijelom, pijetlovom krestom i kljunom. Mogao je odnijeti cijelu kravu. Zadnji koji je obitavao ondje živio je u močvari kod Samobora. Bio je zločest pa su ga ljudi otjerali preko Žumberka. Vještice nisu imale koristi od Pozoja jer je on divlji i ne sluša nikoga (Bašić, 2013: 93).

Zdenko Bašić, kako sam pokazala, u svojim ilustriranim knjigama koristi motive, obrasce, pa i dijelove priča iz slavenske mitologije, prilagođavajući ih svojim narativnim potrebama i vizualnim kreacijama.

4. *BABA JAGA JE SNIJELA JAJE*

Baba Jaga je snijela jaje roman je nedavno preminule književnice Dubravke Ugrešić. Bila je hrvatska spisateljica i prevoditeljica, rodila se 1949. u Kutini. Jedno od najpoznatijih djela joj je roman *Štefica Cvek u raljama života* (1981). Bila je suvremena spisateljica koja se najviše bavila ženama i ženskim problemima u društvu, ali i slavenskom mitologijom. Često je kroz djela spominjala svoje bugarsko podrijetlo. Baš ovaj roman ima veze i s Bugarskom, Rusijom, Češkom, ali i Hrvatskom.

Knjiga se sastoji od tri dijela, prva dva dijela su dvije pripovijetke, a treći dio je posvećen isključivo Babi Jagi. Na početku upoznajemo pripovjedačicu i njezinu majku, to je već gospođa u poodmaklim godinama i ima problema sa zdravljem. Majka ima dvije prijateljice koje često naziva telefonom, Pupu i Kuklu. Važan je i lik Abe, djevojke iz Bugarske, koja je folkloristica i velika obožavateljica pripovjedačice kao književnice. Aba u posljednjem dijelu romana razjasni motive iz ove knjige vezane za Babu Jagu. U drugom djelu Beba, Kukla i Pupa odluče otići na odmor u Karlovy Vary⁵ i tu priča dobiva svoj puni smisao. Svaka od njih ima neko od obilježja Babe Jage, a isto tako može biti i da su Babe Jagine sestre. Djevojčica Vawa koja je posvojena iz Kine isto ima obilježja Babe Jage, baš kao i autoričina majka u prvom dijelu. Radnja drugoga dijela temelji se na ruskoj bajci o Car-djevojci i Ivanu.

„Car-djevojka i Ivan, trgovački sin. Zaljube se jedno u drugo. Svaki puta kada se njih dvoje trebaju naći, Ivan propusti spoj jer zaspi kao klada, Ivan ima zlu i ljubomornu maćehu. Ta izvodi neki trik, čim udjene iglu u Ivanovo odijelo, ovaj zaspi. Tu se Car-djevojka razljuti i ode u svoje carstvo. A njezino carstvo nalazi se iza sedam brda, sedam gora i sedam mora. Ivan krene za djevojkom, prevali sav taj put, dođe do djevojke, ali ne i do njezinoga srca. A da bi došao do srca, Ivan mora prijeći more, na drugoj obali raste hrast, na hrastu se nalazi škrinja, u škrinji zec, u zecu patka, a u patki jaje. A u tom jajetu skrivena je ljubav Car-djevojke. Djevojka mora najprije pojesti jaje. Tek kad ga pojede, ljubav prema Ivanu vratit će se u njezino srce“ (Ugrešić, 2008:63).

Pupa uporno želi umrijeti i zamjera svojoj kćeri Zorani što joj ne pomogne otići u smrt. U toplicama njih tri upoznaju muškarce, svaka je u priči dobila svog pratitelja s kojim se zbližila. Mevlo se sprijatelji s Bebom, imaju sličan tjelesni problem. Mevlina ljubavna priča temelji se na gore navedenoj ruskoj bajci. Njegova izabranica sve treba proći i na kraju pojesti jaje koje joj on daje kako bi pronašla u sebi ljubav za njega. Za Kuklom ludi Mr. Shake kojeg ona na kraju slučajno i ubije. Pupa je promatračica, britkog i dosjetljivog jezika (kada je budna). Pupa ima svoju čizmu, električnu grijalicu koja je grije. Ona je postala jedno s grijačem i ne može bez njega. Pupina želja se na kraju ostvari te ona umire. Kukla i Beba smisle originalni lijek za svoju prijateljicu, divovsko jaje jer je to bilo jedino logično rješenje.

⁵ Karlovy Vary, Svjetski je poznato kupalište i lječilište s 15 termalnih izvora nalazi se na sjeveru Češke, Voda se upotrebljava za kupke, kure pijenja, inhalacije i irigacije (indikacije: gastrointestinalne i reumatske bolesti). (URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30599> pristup 22.08.2023).

4.1. Baba

Baba dolazi iz indoeuropskog gdje se raširila po mnogim jezicima. Baba u slavenskim jezicima znači baka, očeva ili majčina majka, ali i svaka starija žena. Baba je često iritantna, posjeduje loše osobine poput „dugog jezika“, svadljivica je i goropadnica. U našem jeziku ima nekoliko izreka gdje se koristi riječ *baba*: *Prošla baba s kolačima*, *Što je babi milo to joj se i snilo*, *Babe i žabe*. Tom riječi nazivaju se i ženski demoni. Slavenski svijet je pun baba, ta riječ ima negativnu konotaciju. To uglavnom dolazi od strane muškaraca koji su za sebe ostavili junačke apozicije (Ugrešić, 2008: 233-235). U ovom dijelu imamo tri starije gospođe i lik autoričine majke koje spadaju pod lik babe. „Isprva ih ne vidite. A onda najednom poput zalutala miša u vaš fokus upuzava slučajan detalj: starinska damska torbica, čarapa koja je spuzala niz nogu i zaustavila se na odebljalu nožnom zaglavku, končane rukavice na rukama, staromodan šeširić na glavi, rijetka sijeda kosa koja se presijava u ljubičastim tonovima“ (Ugrešić, 2008: 9).

4. 2. Baba Jaga

Baba Jaga ima na desetak imena koja slično zvuče, ovisno o govornom područja: baba-ljaga, baba-oga, jagaja-baba, egibišna, itd. Žensko je bića koje se često naziva vješticom i(li) čarobnicom. Živi u gustoj šumi ili na rube šume, u maloj i skućenoj izbi koja stoji na kokošnjim nogama i okreće se oko sebe. Ogradu je napravila od ljudskih kostiju i glava. Po nekim predajama ima četrdeset i jednu kćer, a po nekima samo jednu. Njen fizički izgled nalikuje ptici, najčešće kokoši. Ima samo jednu koštanu nogu, enormno velike grudi koje prebacuje preko leđa ili ih drži na motki, dug šiljasti nos kojim dodiruje strop i leti u stupi pomažući se tučkom i zameće tragove metlom (Ugrešić, 2008: 236). Samo posebne *vještice* lete u lijevku, ostale lete na metli. Mužar u kojem ona leti je ustvari njezina maternica (Ugrešić, 2008: 252). Njeno podrijetlo nije do kraja jasno; neki smatraju da je bila velika boginja, Majka Zemlja, drugi vjeruju da je bila slavenska božica smrti ili suparnica Mokoši ili gospodarica ptica. Baba Jaga pojavljuje se kao prelja ili tkalja, u prenesenom značenju takav lik uvijek kroji sudbinu. Ugrešić navodi interpretaciju Marije Gimbutas⁶ koja smatra

⁶ Marija Gimbutas, američka arheologinja i antropologinja litavskoga podrijetla. Specijalizirala se za indoeuropsko brončano doba, litavsku narodnu umjetnost i prapovijest Balta i Slavena; provela mnogobrojna

da je Baba Jaga jednaka europskim rimskim i grčkim boginjama koje su nam poznate poput: Here, Minerve, Atene, Dijane (prema Ugrešić, 2008: 238). Autorica je vještice osobine i osobine Babe Jage rasporedila po ženskim likovima u romanu. Pupa je bila ginekologinja što bi se u ranijem dobu moglo smatrati vračarom ili vješticom, ima ptičji nos, jako je osjetljiva na mirise i poluslijepa je. Pripovjedačičina majka često se glasa Uh-uh-hu-uh! što je isto jedno od obilježja vještice, a u Kuklinoj blizini osjeća se lagani lahor odnosno smrt, Beba ima ogromne grudi (Ugrešić, 2008:243-4).

„U invalidskim kolicima sjedila je staričica s nogama uvučenima u veliku krznenu čizmu. Druga, ta koja je gurala kolica, bila je neobično visoka, vitka i začuđujuće pravog držanja za svoje pozne godine. Treća je bila niska usoptala plavuša kose uništene od pretjerane uporabe peroksida, s velikim zlatnim kolotovima na ušima i velikim grudima koje su je svojom težinom vukle prema naprijed“ (Ugrešić, 2008: 85-86).

4. 3. Voda

Banja, parna kupelj, sauna, toplice u svim mitovima ima važnu funkciju. Iz vode počinje i završava život. Prema slavenskom vjerovanju, voda teče žilama zemlje baš kao što i krv kola kroz ljudsko tijelo. U vodi se događaju mnogi obredi i rituali kod Slavena. Ona donosi zdravlje, pročišćenje ili zlo. Velesovo mjesto življenja povezano je s vodom. Banja je uglavnom prljavo mjesto, ali i mjesto gdje se duša i tijelo liječe. To mjesto je obično mjesto gdje se priprema za smrt. Baba Jaga je čuvarica graničnog svijeta, svijeta živih i mrtvih zato se u ovom romanu veliki dio događa u poznatim češkim toplicama. Pupa mora otići iz svog doma da bi joj se želja ostvarila, da bi mogla umrijeti (Ugrešić, 2008: 262).

„Beba je sjedila u kadi omotana u čipku od šanponske pjene. Nije se mogla sjetiti kada je zadnji puta netko bio prema njoj topliji i nježniji od ove hotelske kade“ (Ugrešić, 2008: 91).

4.4. Jaje

Jaje je za slavensku mitologiju jako bitno. Ono je početak svih početaka, simbol plodnosti, vitalnosti, obnavljanja života i uskrsnuća. Slaveni vjeruju da jaje ima oblik kozmosa, kao i svijet u kojem živimo; žumanjak, bjelanjak i ljuska. Imalo je važnu ulogu u pogrebnim ritualima,

iskapanja neolitičkih nalazišta na području Bosne, Makedonije, Grčke i Italije. (URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22009> pristupljeno 24.08.2023).

pokojniku se stavljalo jaje u ruku ili su ga bacali u lijes, kako bi se pokojnik ponovno jednom mogao vratiti u život. Jedan ritualni običaj nalaže da se bace ljuske jajeta po zemlji kako bi zemlja bila plodna (Ugrešić, 2008: 286). Kasnije u kršćanstvu jaje je simbol Uskrsa i novog života. Jaje simbolizira i maternicu i grob. Na kraju, kada Pupa umre, pokopaju je u divovsko jaje. Djevojka Rosie mora pojesti jaje kao u bajci da se zaljubi u Mevludina (Ugrešić, 2008: 288).

„Jaje je bilo sastavljeno od dvije polovice, a metalne zakovice i raskošna brava s kukom u sredini govorili su da se jaje otvara kao kovčeg“ (Ugrešić, 2008: 181).

4.5. Ptice

Ptice se pojavljuju u svim sistemima i tradicijama kao božanstva, demoni, transportno sredstvo bogova i junaka. One su most koji spaja nebo i zemlju. U slavenskoj mitologiji ptica se nalazi u krošnji drveta, u gornjem svijetu i kroz stablo je spojena s donjim svijetom, sa zemljom i korijenjem. Mnoga božanstva pojavljuje se u ptičjem obliku. Ptica je simbol duha i duše i povezuje ih se s pokojnikom. Isto tako služi i kao metafora za ženski spolni organ. U narodu su poznate tako što najavljuju godišnja doba. Crne ptice: vrane, svrake, guske, patke povezane su s Babom Jagom i ženskim demonima i drevnim boginjama. Kokoš je ptica koju se najčešće povezuje s Babom Jagom zbog noge koje izgleda kao kokošja. Ptica kokoš jedva da leti i pripada zemlji, ali može i kratko poletjeti kao i Baba Jaga, koja izgleda kao demonica koja pripada trima sferama svijeta. Čovjekovi najdublji snovi vezani su za let, tako ga oduvijek zanimaju ptice, kako s lakoćom lete (Ugrešić, 2008: 290-296).

Roman *Baba Jaga je snijela jaje* obiluje ptičjim motivima od samog početka. U prvom dijelu autorica i njezina majka nalaze se u stanu u Novom Zagrebu i majka često u razgovor ubaci ptice, obično su to čvorci ili golubovi.

„Odvratne, odvratne ptičurine! – kaže – A jesi li primijetila da ni njih više nema?“ (Ugrešić, 2008: 15)

„Invazija čvoraka u njezinu naselju započela je, čini se, prije tri godine, kad je oboljela.“ (Ugrešić, 2008: 17)

U drugom dijelu spominje se ptičja gripa i smaknuće mnogih pilića u Češkoj zbog sumnje da su oboljeli od virusa. Osim toga, u drugom dijelu perje leti na sve strane. Beba

uspoređuje žene i općenito ženska tijela sa pticama. Pripovjedačica upozorava da mnoga umjetnička djela koja na sebi imaju naslikanu ženu uz nju dodaju i motiv ptice. Većinom su muškarci bili ti slikari: Tiepol, Quirijin van Brekelenkam, Courbet, Delacroix, Manet, Magritte, ali i tu je naravno Frida Kahlo s papagajem (Ugrešić, 2008: 297-298). Na kraju, kada Pupa umre na ležaljci u bazenu, njenim promatračima izgleda kao kokoš. „Pupina glava klonula je na grudi, malko ukoso, i sada je Pupa još više podsjećala na kokoš. Zaista, Pupa je spavala u neobičnoj pozi, s rukom malko podignutom uvis, i stisnutom šakom“ (Ugrešić, 2008: 170).

5. ZAKLJUČAK

Prirodna ravnoteža i izmjena godišnjih doba postoji od kad i svijet, puno prije čovjeka, koji je trebao pomoć da sve to shvati pa je napravio mitove. Grčki, egipatski, rimski i slavenski bogovi nastavljaju svoj ciklus izmjene vezan uz godišnja doba i obnovu ili umiranje prirode. U predajama zato dolazi do neravnoteže i borbe. Veles i Perun su suparnici, po predaji žive na istom stablu i svaki vlada svojim svijetom. Mokoš, Morana i Jarilo brinu se za cikluse majke zemlje kako bi sve bilo u ravnoteži. Oni nisu nestali i dalje žive u pričama predaka i toponimima zemalja koji su ih nekad štivali. Vile, vještice, nevidinčići, zmajevi, mraki, vrazi su svugdje oko nas, mogu izaći iz svojih tajnih skrovišta, a da ih i ne primijetimo. Treba biti na oprezu, raznih bića, svuda ima. Mitovi i priče nošeni su vjetrom, vjetar treba nekad poslušati. Stari ljudi su živjeli od zemlje i sa zemljom na taj način su objašnjavali vremenske nepogode i cikluse. U doba bez radija i interneta mitovi su bili mediji koji su upozoravali ljude na razne opasnosti koje vrebaju u mraku. Duge zimske noći trebalo je učiniti zanimljivijima.

Baba Jaga je po meni najzanimljiviji lik jer koliko god da se zna o njoj i dalje djeluje tajnovita. Može biti na pomoć ili na odmoć, kako za koga. Izvrše li se njezine zagonetke, voljna je pomoći u suprotnome će pojesti tu osobu. Tako i funkcionira društvo i međuljudski odnosi, dobrota i poštenje će se nagraditi, a zloća će kad-tad doći na naplatu.

U ovom radu analizirala sam djela tri autora koji su obradili slavenske motive: Radoslava Katičića, Dubravku Ugrešić i Zdenka Bašića. Likovi u njihovim dijelima imaju ista obilježja i imena, ali su gledani iz drugih kutova. Zapisivali su priče iz usmene predaje, od životno mudrih stanovnika gradova i sela koji su za te priče saznali kao djeca jer su njima pričali njihovi predci, a smatraju da su neke i sami doživjeli. Katičić u svojem znanstvenom radu piše o običajima i tradiciji vezano za slavensku mitologiju. Spominje panteon i ostale bogove, toponime i predaje.

Katičić se u svojem književnom radu bavi i ženama i ženskim mitološkim bićima bez kojih ne bi moglo biti prirodne ravnoteže jer boginje su te koje pokreću svijet. Jedna narodna izreka kaže *Žena drži tri ugla kuće, a četvrti podupire*. Ova izreka mogla bi se interpretirati i šire na svijet, odnoseći se na četiri strane svijeta. Ugrešić i Bašić s lakoćom prelaze granice između realističkog i fantastičnog svijeta, u oba opusa riječ je o postupku očuđenja u kojem se u stvarni svijet unosi fantastika, a ta fantastika počiva na slavenskoj mitologiji. I kod Ugrešić i kod Bašića naglasak je na ženskoj energiji. Bašić spominje i muške likove, ali veliki dio djela *Sjeverozapadni vjetar* i *Mjesečeve sjene* koje sam ovdje analizirala navodi ženska bića, vile i

vještice. Vile i vještice su metonimije odnosno metafore ženske domene odnosno imagologije ženskoga u tradicijskim pučkim kulturama. Vještice predstavljaju opasnu i prijeteću ženskost, a vile krhku, nježnu i ljekovitu ženskost i takvom dvojnosti pučka predaja tumači žene. Ugrešić u romanu *Baba Jaga je snijela jaje* naglašava grotesku ženskog starenja u kojem žena očito gubi svoja tradicijska ženska obilježja i metaforički se, pomoću simbola ptice, pretvara u nečovječnu figuru. U tradiciji se zadržalo to da je žena lijepa dok je mlada i mladolika. Žene svakoga dana ulažu puno truda kako bi im koža izgledala ljepše, sjajnije, zategnutije, jednom riječju mlađe. Žensku ljepotu i starost povezala bih s narodnim predajama o vilama i vješticama, za vještice se smatralo da su stare i ružne žene. Nerijetko su imale obrede pomlađivanja, baš zato da im koža na licu izgleda svježa i da godine ne naštete tijelu. Smatralo se da su vile mlade, lijepe, one su u sebi nosile vječnu mladost. U narodnim izrekama vilinska ljepota uspoređuje se s dobrotom, a vještičja ružnoća sa zlobom. Održalo se do danas da je lijepo dobro, a ono manje lijepo manje dobro, što nije tako. Izgled je samo površina koja lako može prevariti promatrača. Kako bi ravnoteža bila očuvana potrebni su i jedni i drugi aspekti.

LITERATURA

Bašić, Zdenko (2011). *Sjeverozapadni vjetar. O vilenjacima i elementarnim bićima sjeverozapadnog dijela Medvednice pa do Samoborskog gorja*. Zagreb: Planetopija

Bašić, Zdenko (2013). *Mjesečeve sjene. O vješticama i pričama noćnih sati sjeverozapadnog dijela Medvednice i Samoborskog kraja*. Zagreb: Planetopija

Brlić-Mažuranić, Ivana (2021). *Priče iz davnine: Sunce djever i Neva nevičica*. Rijeka: Naklada Uliks

Katičić, Radoslav (2008). *Božanski boj. Tragovima naših svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb / Mošćenička draga: Ibis grafika, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička draga Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Katičić, Radoslav (2017). *Naša stara vjera. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska

Ugrešić, Dubravka. (2008). *Baba Jaga je snijela jaje*. Zagreb: Vuković Runjić

Mrežne stranice

Bašić, Zdenko. Knjižara Ljevak. Pristupljeno 18.08.2023. URL: <https://www.ljevak.hr/6440-zdenko-basic>

Brlić, Mažuranić, Ivana. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 06.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=9601>

Gimbustas, Marija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22009>

Hera. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2021. Pristupljeno 13.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25055>

Karlovy Vary. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 22.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30599>

Ugrešić, Dubravka. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 22.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63017>

Zeus. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 2021. Pristupljeno 13.08.2023. URL: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67177>